

УДК 316.752:159.964

Кожем'якіна Оксана Миколаївна,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Черкаський
державний технологічний університет.

Кожемьякина Оксана Николаевна,
кандидат философских наук, доцент, до-
цент кафедры философии, Черкасский
государственный технологический уни-
верситет.

Oksana Mikolaivna Kozhemiakina,
associate professor, assistant professor of
philosophy, Cherkasy State Technological
University.

ЕМАНСИПАЦІЙНІ ЦІННОСТІ В СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ: АРХЕТИПОВИЙ ПІДХІД

Анотація. У статті розглянуто особливості суспільних трансформацій в сучасній Україні з урахуванням глобалізаційних тенденцій та наявних цивілізаційних викликів, що загострюють системну кризу в країні. З позицій архетипового підходу здійснюється розкриття соціокультурної сутності емансипаційної динаміки ціннісних змін глобалізованої сучасності. Розглянуто взаємозв'язок емансипаційних цінностей зі становленням культури довіри та формуванням структур громадянського суспільства, звертаючи особливу увагу на особливості української ментальності у співвідношенні індивідуальних та колективних цілей.

Стверджується, що властивий українському національному характеру індивідуалізм як ініціативність та прагнення до незалежності та самореалізації має чіткі ознаки демократичності, що в цілому відповідає обраному курсу євроінтеграції. Емансипаційні цінності та культура довіри, визнання і толерантність як одні з базових принципів європейської культури можуть стати ключовими соціокультурними орієнтирами в модернізаційних стратегіях України лише з урахуванням специфіки трансформацій глибинних інваріантів буттєвої свідомості українців та актуалізації відповідних власній духовній традиції і визначеним перспективам смислів.

Ключові слова: емансипаційні цінності, модернізація, суспільна трансформація, культура довіри, громадянське суспільство, демократія.

ЭМАНСИПАЦИОННЫЕ ЦЕННОСТИ В ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЯХ: АРХЕТИПИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Аннотация. В статье рассмотрены особенности общественных трансформаций в современной Украине с учетом глобализационных тенденций и имеющихся цивилизационных вызовов, которые обостряют системный кризис в стране. С позиций архетипического подхода осуществляется раскрытие социокультурной сущности эмансипационной динамики ценностных изменений глобализированной современности. Рассмотрена взаимосвязь эмансипационных ценностей со становлением культуры доверия и формированием структур гражданского общества, обращая особое внимание на особенности украинской ментальности в соотношении индивидуальных и коллективных целей.

Утверждается, что присущий украинскому национальному характеру индивидуализм как инициативность и стремление к независимости и самореализации имеет четкие признаки демократичности, что в целом соответствует выбранному курсу евроинтеграции. Эмансипационные ценности и культура доверия, признания и толерантность как одни из базовых принципов европейской культуры могут стать ключевыми социокультурными ориентирами в модернизационных стратегиях Украины только с учетом специфики трансформации глубинных инвариантов бытийного сознания украинцев и актуализации соответствующих собственной духовной традиции и определенным перспективам смыслов.

Ключевые слова: эмансипационные ценности, модернизация, общественная трансформация, культура доверия, гражданское общество, демократия.

EMANCIPATORY VALUES OF SOCIAL TRANSFORMATION: ARCHETYPAL APPROACH

Abstract. In the article the features of social transformations in modern Ukraine taking into account globalization trends and civilizational challenges present which exacerbate systemic crisis in the country. From the standpoint of the archetypal approach made the disclosure of sociocultural nature of emancipatory dynamics of value changes of our globalized reality the interrelation of emancipatory values and a formation of the structures of civil society, drawing special attention at features of the Ukrainian mentality in the ratio of individual and collective goals.

It is alleged that common to Ukrainian national character individualism as initiative and desire for independence and self-realization has clear features of democracy, which generally corresponds to the chosen course of European integration. Emancipatory values and culture of trust, acceptance and tolerance as one of the cornerstones of European culture could be the key socio-cultural

reference points in strategies of modernization of Ukraine only with account of specificity of transformation of deep invariants of popular conscience of Ukrainians and their updating to the corresponding to proper spiritual tradition and to the defined prospective of the meanings.

Keywords: emancipatory values, modernization, social transformation, culture of trust, civil society, democracy.

Постановка проблеми. Активний, хоча й складний та суперечливий рух України до європейського співтовариства, демонструючи цивілізаційний вибір України, потребує значних модернізаційних змін, спрямованих на витворення структур підтримки демократичної культури. Дієвість таких змін великою мірою залежить від актуалізації відповідних державній культурі ціннісних орієнтирів, що визначають моральну ідентифікацію нації та спрямованість розвитку країни. В цьому контексті особливу сферу наукової зацікавленості становлять проблеми динаміки ціннісних змін сучасності, що пов'язані як з глибинними зрушеннями у структурі самого соціуму, так і появою нових форм та способів соціальних взаємодій, а також суспільних та індивідуальних самоорганізацій і джерел громадянської активності. В умовах цивілізаційних викликів, перед якими стоїть сучасна Україна, вкрай нагальними постають питання відповідності обраних стратегій розвитку та впроваджуваних реформ наявним ментальним структурам та соціокультурним формам суспільної організації і питання спроможності спільноти до самоствердження в аспекті досягнення взаємопорозуміння, взаємовизнання та ментальних трансформацій щодо відстоювання

визначених цінностей як очевидних та доленосних. Актуальність теми зумовлена виявленням перспектив самореалізації України як демократичної країни та конкретизації наявних психоенергетичних джерел культури довіри, суспільної толерантності, гуманістичної солідарності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика ціннісних змін сучасності в контексті модернізаційних перетворень стає предметом розгляду багаторічних досліджень країн в рамках всесвітнього проекту WVS (World Values Survey), зокрема, доречно зазначити напрацювання Р. Інглхарта, К. Вельцеля, С. Харрісона, Дж. Александера та ін., які досліджують поширення емансипаційних цінностей в контексті розширення сфери людського розвитку, глобалізаційних тенденцій, соціально-економічного зростання та становлення демократичної культури.

Глобалізаційні аспекти модернізації в контексті становлення індивідуалізованої сучасності досліджують З. Бауман, Н. Луман, У. Бек, Е. Гідденс та ін. Аналіз особливостей ціннісних змін в сучасній Україні у взаємозв'язку з чинниками національної ідентичності знаходимо у працях Н. Паніної, Ю. Савельєва, В. Місютіної, А. Ручки та ін.

Проблематиці архетипів та специфіки їх вияву в соціальній та політичній дійсності присвячені праці К. Юнга, М. Еліаде, А. Аугустинавічуте, А. Большакової, С. Кримського, Е. Афоніна, О. Донченко та ін.

Серед відомих дослідників культури довіри в контексті аксіологічних проблем соціальної взаємодії слід зазначити Ф. Фукуяму, А. Селігмена, П. Штомпу, Н. Лумана, Е. Гідденса, Б. Барбера, Т. Ямагіші, П. Бурдьє, У. Бека та ін.

Водночас, незважаючи на наявність значної кількості праць, залишається недостатньо дослідженим питання співвідношення емансипаційних цінностей та культури довіри, а також чинників їх формування.

Формування цілей статті. Метою статті є розкриття соціокультурної сутності емансипаційної динаміки ціннісних змін глобалізованої сучасності та окреслення архетипних засад суспільних трансформацій в сучасній Україні, звертаючи увагу на аксіологічну специфіку становлення культури довіри як основи громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. В контексті загрозливих викликів сьогодення самоорієнтування власного народу в соціальному та історичному просторі та часі стає вкрай важливим для сучасної України. Ключовий вектор аналізу становлять саме цінності, концептуалізація яких зазвичай відбувається навколо ідеї позитивної значущості, оцінки, ідеалу або орієнтиру діяльності, остаточного підґрунтя вибору, а також способів соціального визнання та системи пріоритетів. В контексті проблематики досліджен-

ня особливо важливою гуманістичною ознакою цінності є наявність в ній сприятливих для становлення людини позитивних якостей та послідовного процесу людського розвитку, ініціюючи спрямування до ідеї блага відповідно до розширення сфери свободи.

У сучасному світі спостерігаються відчутні ціннісні зміни, що демонструють перехід від матеріалістичних цінностей (з акцентом на економічній та фізичній безпеці) до цінностей постматеріальних (з домінацією якості життя та самовираження). Згідно з дослідженнями Р. Інглхарта та К. Вельцеля, які масштабно аналізують ціннісні зміни в умовах сучасного постмодерного світу в межах проекту WVS (World Values Survey), існують чіткі залежності між стабільністю демократії як макrorівневою характеристикою та деякими мікрорівневими характеристиками, серед яких провідне місце належить саме міжособистісній довірі. Емансипаційні цінності сприяють розширенню можливостей, прав та вільного вибору. На соціально-економічному рівні розширення можливостей здійснення свободи забезпечується зростаючими ресурсами, соціально-культурний рівень мотивує здійснення свободи, інституціонально-правовий рівень розширює права людини та уможливорює ефективну реалізацію демократичних свобод.

Становлення нової ціннісної парадигми постмодерну передбачає суттєві соціетальні зміни, що зумовлюють свого роду пост-модернізаційні процеси, зачіпаючи, зокрема, і гендерні ролі, і релігійні та сімейні

цінності, сприяючи в цілому розширенню людських можливостей. Як зазначають Р. Інглхарт та К. Вельцель, демократичне становлення є не стільки результатом витонченого елітарного торгу та “конституційної інженерії”, скільки процесом постійного витворення демократії на основі глибоко вкорінених ціннісних орієнтацій народу в цілому відносно результативних вимог громадянських та політичних свобод, гендерної рівності, особистої незалежності [1, с. 11–12].

Одним із дієвих орієнтирів суспільного розвитку в сучасних умовах розглядається культура довіри, що постає довгостроковою моральною стратегією реалізації відносин довіри, акцентуючи увагу на нормативному контексті дієвості довіри в соціумі, наявності умов застосування принципу довір та суспільного механізму породження довіри. Застосування концепту ціннісної емансипації для характеристики процесу становлення культури довіри дає можливість з'ясувати співвідношення особистих та колективних цілей та інтересів, а також виявити роль свободи та відповідальності в ціннісній еволюції сучасного соціуму.

Проблеми розвитку демократичних процесів у країнах щільно пов'язані зі становленням культури довіри, що передбачає водночас як поширення нормативних правил відповідальних та ефективних взаємодій, так і легітимацію права кожного на самовираження та задоволення потреб, виявляючи внутрішні чинники злагодженої взаємодії суспільства та державних інституцій. Концепт “культури довіри” у трактовці

П. Штомпки позначає переважаючі соціальні взаємини, які кодифікуються в правила, акумулюючи досвід довіри та соціальної надійності, а точніше, “систему правил-норм і цінностей, що регулюють вияв довіри та виконання очікувань, а також взаємність довіри” [2, с. 244]. Вагомою основою просторової концептуалізації довіри є саме ціннісно-нормативний контекст, що забезпечує ефективне функціонування довіри у визначеному та взаємновизнаному культурному полі взаємних зобов'язань та очікувань.

Процес становлення культури довіри як втілення тенденцій самореалізації передбачає розповсюдження цінностей свободи вибору, внутрішнього переконання (на відміну від зовнішнього примусу), особистої незалежності, відповідальності за власне життя, дієвої активності. Емансипаційні цінності сприяють становленню культури довіри як укоріненій у свідомості людей прихильності певній нормі, передбачаючи “примат свободи особистості над дисципліною колективу, різноманіття над відповідністю груповій нормі, громадянської незалежності над державною владою” [1, с. 391–392]. Культура довіри як ціннісна емансипація суспільства формується потужною соціально-активною мотивацією ефективної взаємодії, координуючи власні дії з урахуванням спільних інтересів.

В умовах глобалізованої сучасності довіра постає засобом розуміння, інтерпретації та пристосування до соціального середовища, демонструючи адаптацію до складності та непередбачуваності соціуму. Специ-

фікою політичної довіри є те, що вона виявляє принципово асиметричні вертикальні відносини між владою та громадянами, оцінюючи спроможність та готовність влади ефективно вирішувати соціальні проблеми, захищати інтереси громадян та їх громадянські свободи. Також актуалізується впровадження в культуру довіри практик ліберальної недовіри як вимог підзвітності і прозорості дій влади та активізації громадського контролю.

Відтак політична довіра, постаючи як делегування повноважень, очікування та контроль їх адекватного прийняття та виконання, позначає наполегливу вимогу до владних інституцій відповідати очікуванням справедливості, надійності та компетентності. Водночас в умовах кризи сучасної демократії, актуалізується проблема зростання участі громадян у здійсненні демократії з метою контролю дій влади та посилення її ефективності, для чого необхідним є достатній рівень соціального капіталу, що базується на горизонтальній довірі. Тому довіра є, з одного боку, ключовим ресурсом демократії, відіграючи роль її базової інституції, а з другого — метою демократії, постаючи незамінною демократичною цінністю.

Особливим чином в глобалізаційних умовах формування національної культури довіри постає проблема співвідношення загальнолюдських, універсалістських цінностей з національними, партикулярними. Закономірно, що суспільні зміни сьогодення знаходяться у стані трансформації та характеризуються динамічними соціокультурними зрушеннями.

Цінності та етичні норми зазнають суттєвих змін у взаємозалежності з перетвореннями в соціально-економічній та політичній сферах, але водночас цінності відрізняються певною тривалістю та просторово-темпоральною стійкістю. Тому, коли йде мова про ціннісно-нормативну переорієнтацію суспільства, постає питання, якими ж мають бути ці норми та цінності: чи як закріплені в національних традиціях та звичаях, чи як запозичені ззовні від більш успішних країн, чи як орієнтири, які ще тільки намагається виробити світове співтовариство. У зв'язку з цим досить важливою постає проблема ціннісної трансформації та оновлення, зокрема, співіснування і структурної взаємодії наявних, закріплених в національних архетипових структурах, та нових, відповідних часу, ціннісно-нормативних систем.

Застосування концепту суспільної трансформації дає можливість розглянути кардинальні зміни та якісні перетворення, що відбуваються в усіх сферах суспільного життя, фіксуючи появу нових смислів та образів майбутнього у множинності прогресуючих змін та структурних перетворень системи. У процесі суспільної трансформації відбувається органічне поєднання інноваційних та традиційних елементів, здатних до модернізації та адаптації, тобто це одночасно і внесення змін, і пристосування до них. У пошуках нових орієнтирів ефективного суспільного самооновлення важливо не допустити спрощеної імітації або штучного приєднання до іншої універсальної (як варіант, західної) моделі, а формувати нові контексти соціальних

очікувань та форм подолань суперечностей з урахуванням історичного, національного, соціокультурного виміру зінціпованих змін.

Таким чином, саме поєднання елементів традиційної національної культури з універсальними моделями орієнтативного розвитку може стати джерелом порятунку соціуму, одним зі шляхів модернізації, що призведе до реальних успіхів та бажаних наслідків, актуалізуючи амбівалентні архетипи національної культури як глибинні інваріанти, що поєднують ментальне та реальне з урахуванням потреб та викликів сьогодення і спроможності нації здійснити відповідні викликам часу якісні зміни.

Архетиповий підхід дає можливість зосередитись на глибинних психоенергетичних структурах, що лежать в основі типових моделей поведінки, що зазнають також суттєвих змістових інтерпретацій у процесі адаптації до умов сучасного життя та нових способів соціальної організації. Відповідно до змін в царині ціннісних орієнтацій актуалізуються архетипи, що стимулюють певну модель поведінки, визначаючи ключові орієнтири життя та уявлення про належне. Архетипи, концептуалізовані як ціннісні резонатори суспільства, задають можливості стратегічно визначеного конструювання соціальної реальності, визначаючи ключові лінії поведінкових моделей та ціннісної динаміки.

Застосування архетипового підходу до аналізу емансипаційних цінностей дає змогу виокремити ірраціональні стимульні чинники модернізаційних змін соціокультурної

природи сучасного українського суспільства, фіксуючи увагу на емансипаційних ознаках української ментальності. Зазвичай серед провідних організаційних ознак українського національного характеру виокремлюють чотири визначальні:

- емоційність — виявляється в чуттєво-релігійному ставленні до світу, першості чуттєвого виразу;
- кордоцентричність — домінація ролі серця, яке є осереддям душевного та духовного життя, центром морального життя людини;
- індивідуалізм — в розумінні прагнення до самостійності, особистої свободи;
- інтроверсивність — звернення до внутрішнього світу, схильність до самозаглиблення, екзистенційного самоспоглядання.

В контексті цього дослідження особливо цікавим є дослідження емансипаційних властивостей славетного “українського індивідуалізму”, відносно якого існують досить суперечливі думки. Багато дослідників пов’язують появу індивідуалізму зі сприятливими природними умовами ведення сільського господарства, що зумовило розвиток персональної відповідальності, самостійності, розсудливості.

Серед позитивних моментів у тлумаченні індивідуалістичної риси необхідно назвати протидію деспотичним формам правління, неприйняття сильної влади, що формувало волелюбність, прагнення до особистої свободи. В політичному аспекті індивідуалізм розглядають і як

безумовно позитивну детермінанту відродження української нації та формування громадянського суспільства, і як гальмуючий чинник сучасних процесів державотворення. Так, І. Шлемкевич бачить небезпеку українського “індивідуалізму без індивідуальностей” – цього розпливчастого індивідуалізму, що фактично є “страхом перед формою” [3, с. 698]. І. Мірчук описує українську людину як людину “розумного егоїзму”, називає індивідуалізм українців “вибуялим” і вважає, що саме цей феномен придушував витворення традиції як державотворчого чинника і перетворював історичне існування нації в гру нескоординованих сил, що через брак поважних змагань до скупчення мусили стати катастрофою для майбутнього цієї людської спільності [4].

Індивідуалізм можна розглядати з кількох позицій. З одного боку, як посиленій прояв індивідуальності через яскраву виразність власних неповторних особливостей, власного “Я”, що приводить до оригінальності, вирізнення з маси. Ця позиція відображає реалізацію внутрішніх сил людини, її творчого потенціалу. З іншого боку, індивідуалізм постає як прагнення до усамітнення, егоцентризму, відторгнення та самопротиставлення особистості колективу.

Один з найвідоміших та послідовних дослідників архетипів української культури С. Б. Кримський унікає концепту індивідуалізму, натомість визначальну національну властивість українців означає як “ствердження самодостатньої цінності людської особистості”, як “своєрідну українську етику серця”

[5, с. 126]. Таким чином, український індивідуалізм як архетип національного самовизначення може розглядатись як цілком відповідна емансипаційним цінностям національна властивість, що передбачає розуміння не одиничного та окремого, а єдиного, “здатного втілювати весь світ, стискуючи його в межах особистості” [6, с. 188].

У контексті проблематики формування культури довіри актуалізація індивідуалістичних тенденцій української ментальності визначатиме якісні зміни в соціокультурних засадах міри конгруентності індивідуальних та колективних цінностей:

індивідуальні цінності: свободи – самореалізації – незалежності – особистої успішності – ризиковості – готовності до змін – рішучості – почуття власної гідності;

колективні цінності: відповідальності – спільного блага – взаємопідтримки – ефективної взаємодії – соборності – громадянської злагоди тощо.

Таким чином, втілені в індивідуалізмі джерела емансипаційних цінностей з урахуванням орієнтирів спільного блага закладають основи для формування горизонтальних зв'язків, що стають підґрунтям культури довіри як ціннісно-нормативного джерела соціального капіталу, активізуючи громадянську активність та відповідальність.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Соціокультурна природа емансипаційних цінностей постає переважно як ідеал людства, що сприяє встановленню гідних людини соціальних

відносин. У межах архетипового підходу виокремлюються певні закономірності у становленні нової демократичної культури як зовнішньої адаптації (зокрема, до географічних, геополітичних, історичних, соціокультурних обставин) та внутрішньої інтеграції шляхом формування системи емансипаційних цінностей, що сприяють всебічному розвитку особистості та уможливають формування культури довіри.

Цінність культури довіри виявляється не стільки як легітимативна процедурна основа влади як її внутрішній гарант у правовому аспекті, скільки в аспекті просторово-часової аксіологічної настанови розширення сфери свободи та індивідуальної самореалізації, що постає умовою узгодження інтересів та становлення спільного блага на довгу перспективу, передбачаючи також ініціацію демократичної недовіри як засобу підтримки реальної, а не формальної демократії, зокрема, в аспекті широкого залучення громадян до структури впливу на політичну та соціальну сферу.

Емансипаційні цінності, втілені в позитивній актуалізації амбівалентності українського індивідуалізму як прагненні до свободи та особистої незалежності, уможливають самоорганізацію соціуму саме завдяки некерованим ззовні стимулам само-

вибудови та індивідуальної самореалізації, що сприяє у свою чергу суспільній самореалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Инглхарт Р., Вельцель К.* Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель: [пер. с англ. М. Коробочкина]. — М.: Новое изд-во, 2011. — 464 с.
2. *Штомпка П.* Доверие — основа общества / П. Штомпка: [пер. с пол. Н. В. Морозовой]. — М.: Логос, 2012. — 440 с.
3. *Кульчицький О.* Вчитель життя. Пам'яті М. Шлемкевича / О. Кульчицький // Україна: філософський спадок століть. Хроніка. — 2000. — Вип. 37–38. — К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. — С. 691–698.
4. *Мірчук І.* Світогляд українського народу: спроба характеристики / І. Мірчук // Генеза. — № 2. — 2002. — С. 87–96.
5. *Кримський С. Б.* Архетипи української культури / С. Б. Кримський // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К.: Фенікс, 1996. — С. 91–113.
6. *Кримський С. Б.* Трансформація соціальних стратегій на зламі тисячоліть / С. Б. Кримський // Запити філософських смислів. — К.: ПАРА-ПАН, 2003. — С. 181–199.